

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3040 Çağdaş Hakas Edebiyatı
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

50-60 чыллардағы хакас проза

Чаа чыллары соондағы литература көп чаксы произведениелер пирче. Оларда чонның чаа чылларындағы героизм, ыырчылардаң тоғыр күрезіг паза амыр чуртас үчүн күрезіг чарыдылча.

30-40 чылларда хакас проказында очерк паза чоох жанрлары төстелері паза пүдері тоозылча. Пу жанрларның пүткені, өзізі паза тилеені хакас писательлеріне пастағы литературнай көнігістерні тилідерге, чуртаста полған нимелерні орта сизінерге полысча. Че хай-пірее читпес сарилары пар полза даа, 30-40 чыллардағы улуғ чоохтар, чоохтар паза очерктер прозаны наа темаларнаң паза омаларнаң, хоос ондайларнаң пайыдарға ондай пирче.

Чаа соонда хакас литературазы хатап төріп пастапча. 30 чылларның түгенчизінде иң талаанның прозаиктер үреен соонда, прозаның тилизі тохтап парған. Илбек Адалығ чаа тузында өөнінде поэзия паза публицистика тилипче.

Хакас писательлерінің пірігізі (1949) Хакас научно-исследовательской институттың литература секторынаң хада-пірге чон чайаачызы произведениелерін чыыр паза чарыхха сығарар, чиит чайаачы писательлерні іле сығарар улуғ тоғыс апарчалар.

Мындағ тоғыс сылтаанда, 50 чылларның пазында литератураа чиит күлүк поэттер, драматургтар паза прозаиктер килчелер: М.Кильчичаков, М.Чебодаев, Н.Тиников, В.Угжыжеков, С.Чарков.

50 – 60 чылларда хакас проказында чоох жанры тилип парған, Иван Котюшевнең Иван Костяковтың аал хонииндағы істенчінің омазын чарытчатхан чоохтары сыхханнар.

Пастағы чоохтарның чыындылары 50 чылларның түгенчизінде чарыхха сыхханнар: М.Чебодаев "Крепин", С.Чарков "Пастағы таныстарым". Пеер

кірген чоохтар чаа соондағы чуртасха чарыдыл парғаннар. Хакас литературазында С. Чарков тоғысчы кізінің омазын пастағызын на көзіткен. Аның матырлары – пүдірігчілер, тимірчолчылар, хыра паза мал тоғызын тоғынчатхан улус, шахтерлар. Олар, кичеегі чаачылар, пүүн хазнаа азахха турарға полысчалар, наа, чаа чох чуртас пүдірчелер. Андағлар «Улуғ чолда», «Алчыбай» чоохтарның матырлары – олар удур-төдір полызып, улуғ киректер ит парчалар. іди сидік ондайларда, наа чирде город пүдіріп пастапчалар алай шахта пүдірчелер. Андағларның санына Алчыбай, Сығда паза Тайра кірчелер.

Писательнің иң улуғ тоғызы – *«Ах үүс хазында»* улуғ чоох. С. Чарков пу произведениеде ыраххы хакас аалның наачылалчатханын көзітче. Чиит улус, кічіг аалның көрімін алыстырып, наа туралар пүдірче. Иргі чурттығ апсах-инейлерні наа тураларзар көзірерге чарадығ алчалар. Аймах персонажтарның аразында Сабул апсахтың омазы киртістіг чарыдыл парған. Аның хыйға сағызы, чуртасты пілчеткені чооғында пілдірілче. Арғызының суриина Сабул чылығ нандырча: *«Чылтыс алтында чылдыр чөредірбін, ай алтында алыс чөрчем, күн сыхса – күлін саладырбын. Арға чоныма ах тузам ам даа читірем»*. Сабул апсахтың мындағ чооғы аның иптiг ондайын, чалахай көңнін читірче.

Пастағы туста апсах иргі турачаанаң сығар сағыс тутпинчатхан. *«Пу чурттаң агамны үдескем, анаң пабамны, инейеем мындох үреді. Пу тизектер аарлыглар магаа»*, – іди тоғырланча апсах Торанның чөбіне. Че пола-пола килгенде, ол поэзының *«төдір хылиин»* сизін сыххан. Сабул апсах поэзының чиит хончығынаң сағызынаң үлесче: *«Көрдек пу иргі тураларзар, харалыс турлар. Амды тігілерінзер харахсын... Сизінчезің, чарып турлар, харахха даа хоос»*. Аннаң андар ол позох, салтар иткен чіли, чоохтанча: *«Көгіс алгаанда, көрбес нимені көрчең кізі»*.

Улуғ чоохта автор хас-пурунғыдаң чонның ырына, кип-чооғына кірген Ах үүс хазында чуртас наачылалчатханын хоостапча. Көп хайығ салылча Ах үүс суғның омазына. Аны писатель чылның аймах тустарында көзітче. Күскү чағдабысхан тустаңар піди пазылча: *«Ах үүс сіліг идектерін час пирген, суғ хазындағы нымырттарның пүрлері хызарып настабыстырлар, пөзік тиректер*

ам даа көгінең турчалар, суз сала соолыбыстыр, салгахтары амырап партырлар, че андаг даа полза, табырах Ыўс, чарларына тееп, ырын ырлап парча, көөн көглеп парча».

Істеніс темазынаң пасха С. Чарковтың чайаачызында көөленістеңер чоохтазығ орын таапча. Иледе чоохтарда (*«Аннаҗахтың көөленізі»*, *«Пастағы көөленіс»*, *«Хыстың киртінізі»*, ан.пас.) писатель чииттернің омаларын улуғ паарсаснаң чарытча. Чарковтың матырлары, чуртастағы чіли, сын көөленісті таапчалар, постарының артых көңнілерін өкерсіністіг читірчелер. Көөленіс темазына чарыдылған произведениелерде автор хынысчатхан чииттернің хылыхтарын киртістіг чайап салған.

«Ыраххы нанчы» чоохта чоннар аразындағы ынархастаңар чоох парча. Автор чаа чолларында пасталған ынархастың илбек күзін сабландырча. Чаа тоозылып, иледе чыллар ирткен соонда, пір айас күскү күнде, ас чыыры хыызында парчатхан туста, ыраххы нанчылар – хакас Пётр паза немец Курт Шредер – тоғас парчалар. Пу тоғазығ тузында ікі нанчы пастағы, сағыбаан тоғазығны сағысха кирчелер. Андада ыырчылар, чаа тоозылғанын ис салып, нанчылар чіли анымчохтасханнар. Иди чоохтың істінде чоох пўт парча. Сағыбаан ікі тоғазығның хайзы даа кинетін паза табырах ирт парча, че нанчыларның чылығ анымчохтасханы ынархастың сайбалбазына ізеніс пирче.

С. Чарковтың чоохтарының хоос тілі аптапча. Писатель чонда төреен кибірліг сөстернең сибер тuzаланча. Хыйға сағыстығ чоохтар чииттернің дее тілінде учурапча. *«Сын нимес нимее өкпеленмечең»*, – уғаа орта таныхтапча чиит оол Садок (*«Хыстың киртінізі»*). Мындағ тирең сағыс хайдағ даа кізіні орта тудынарға ўгредер.

Төреен чирінің хайхастығ сілиин С. Чарков прай чоохтарында хоостапча. Суғ, тайға алай чазы көрімнері чоохтарны чазапчалар, оларны кееркестіг итчелер. Мындағ хоос кизектерні пір дее ирікпин хығырарға чарир. Иди С. И. Чарков сөс күзінең төреен чирінің омазын, сын хоосчы чіли, чайап салған.

Наа чуртас хулғаланып, наа хылых тапталчатханы, істеністе наа кибірлер төріпчеткені сын көзіділче М.Чебодаевтің *«Орай күскүде»*, *«Азыр чолда»*

чоохтарында. Пу чылларда М.Чебодаевтің чоох пазар узы тиліпче. Аннаңар киречілепче аның «Крепин» чооғы. Пу чоохта чаа тузында істенген чиит төлнің ачых-чарых сілігі омазы сомнал парған. Автор кізі хылығының пос ондайлығ тирең сарин сомнапча, ол тустағы матырның чуртас чолын істесче.

М.Чебодаевтің чоохтарында хатығ сюжет паза сидік талазығлар чоғыл. Че автор, пос матырларының хылыхтарының тығығанын істезіп, оох-теек нимелерні үзүріп, оларның өзізін істеп таап алча, омаларны чарыдар үчүн, хоос ондайларнаң тузаланча. Писательнің чоохтарында изерістіре пір сюжеттіг чолны чарытчатхан хорығлар хоосталча. Матырлар мында аймах-пасха ситуацияларда көзіділчелер. Иди, көзідімге алза, колхоз аңмарының хыриндағы сцена хығырығчыларны прай матырларнаң таныстырча. Пу кізілернең палғалыс тоғысчыл, ачых-чарых Крепиннің хылығын чарыдарға полысча.

Че мында хакас чонның иргі чуртас ондайлары пу ачых-чарых көңніліг, чоохчыл хыстың көө-саан түзірчелер. Чиит, күстіг, че олох туста уятгчыл паза улуғларның чооғын исчеткен оол Мартил, поэзының Сирток ағазының ондайынча полып, хынған хызын күснең пос ибінзер ағыларға чарат салча. Мартилінің арғыстары апсахтың чоохтааны хоостыра хысты хасхыр парыбысчалар. Че оолларға ол күлкістіг ойын полза, Крепин хысха пу иргі кибір уғаа пазынчых пілдір парча.

Андағ ондайнаң, Крепин, Мартилға ирге парарға ынаан даа полза, аның ибінең парыбысча. Піди иргі кибір чарых хынысты сайбапча.

Чаа соондағы аалдағы чонның чуртазындағы алызығларны, аал чуртағчыларының омазын, алғыпчатхан сағыс-көгізін, наачылалчатхан амыр хониин хоостап, писательлер литератураа наа матырлар, хынығ темалар киргеннер. Оларның чоохтары прай хакас произведениелерінең хада литературада улуғ жанр төриріне чол тимнееннер.

60 чылларда чонның тығыған хылиин, наа хоных пүдірерінде араласханын чарытчатхан Н.Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы, Т.Балтыжаковтың «Орис» повезі чарых көргеннер. Илбек Адалығ чаа темазына чарыдылғаннар И.Костяковтың «Чібек хур» романы, Г.Топановтың «Хара хус» улуғ чооғы.

Пу чылларда хакас прозазы аннаң андар тиліпче (очерк, чоох, улуг чоох, роман). Пу чылларда Хакасияда хакас паза орыс писательлернің группазы тоғынча, Писательлер пірігізінің членнерінің саны өсче.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.